

RESTÁS ATTILA

doktorandus, KLTE, Debrecen

Az Amplificatio alakzatai Keckermann retorikáiban

(Keckermann retorikái) Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) retorikai főműve, a *Systema Rhetoricae* első ízben 1606-ban jelent meg, és egy olyan újfajta logikai rendszer alapján tárgyalta a retorikát, mely az arisztotelizmust és a ráimizmust próbálta egyeztetni. Keckermann Németországban a legnépszerűbb szerzők közé tartozott, és a protestánsok közül csak Dietericus és Vossius retorikai munkáinak volt több kiadása.¹ Szülővárosának, Danckának a *gymnasium*-át elvégezve 1590-ben a wittenbergi, később az altdorfi egyetemre iratkozott be, majd 1592-től a heidelbergi egyetem hallgatója. Itt lett „*sanctae linguae professor in Academia Heidelbergensi*”, majd 1602-től a danckai iskola élén állt.² Heidelbergi korszakában számos magyarral került kapcsolatba, ez az idő a heidelbergi magyar peregrináció fénykorának kezdetével esik egybe. Itthoni ismertsége, kedveltsége jelentősnek mondható, nagy számban maradtak fenn hazai könyvtárainkban teológiai, politikai, logikai, de retorikai munkái is, és az egykori könyvlistákon még gyakrabban fordul elő a neve.

Szenci Molnár Alberttal közeli kapcsolatban állott, utóbb dictionari-

1. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, I*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992, 1287. A Keckermann-kiadások közül a *Systema Rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii Eloquentiae tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria, quam quoad Orationes, conformatur, modusque ostenditur et Oratores dextre legendi et resolvendi, denique et Locos Communes Oratorios concinnandi*. Hanoviae, 1618; továbbá *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive Artis fermandi et habendi conciones sacras, libri duo*, Hanoviae, 164; *Introductio ad lectionem Ciceronis et aliorum oratorum et dexteriores, pertinens ad specialem partem Systematis Rhetorici*, Hanoviae, 1610; végül *Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Hanoviae, 1615. járt a kezében. Az idézetek lapszámhivatkozásai ezekre a kiadásokra vonatkoznak.
2. Életrajzára és munkásságára lásd Bronislaw NADOLSKI, *Zycie i dzialalnosc naukowa uczonego gdanskiego Bartlomieja Keckermannna*, Torun, 1961.

umához is üdvözlőverset küldött.³ Az 1628-ban Frankfurtban megjelent *Systema Logicae tribus libris* c. művének előszavában pl. így emlékezik meg magyar barátairól: „Nem érkeztem volna el ennek a munkának a kiadásához, ha engem az elismerés miatt a nemzetüket is feljegyzem néhány magyarnak a logika iránti különleges igyekezete és hihetetlen szorgalma nem ösztönzött volna művemnek csiszolására és újbóli átgondolására. Ugyanis miután két esztendeje néhány ilyen nemzetiségű hallgató, mind korukat, mind felkészültségüket tekintve éretten, részben hazájukból, részben máshonnan a mi Akadémiánkra jött, és előttem a filozófia, de különösen a logika iránt hatalmas vágyat és egyedülálló odaadást mutatott föl, sőt kitartóan azt követelték tőlem, hogy ennek a tudománynak a mindenre kiterjedő összefoglalását szabályokkal, magyarázatokkal, és oktató példaként egyéni olvasmányokkal felékesítve közreadjam. (...) Munkámban nem kis része van magyar barátaimnak, akik engem hallgatva egyrészt mohó kíváncsiságukkal, másrészt állhatatosságukkal az én igyekezetemet és iparkodásomat is fölkellették.”⁴

Keckermann retorikája azonban még egy jellemzője miatt is fölkeltheti

- 3: SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum Dictionarium Ungaricolatinum*, Nürnberg, 164, Akadémiai, Bp., 1990, (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV) IMRE Mihály tanulmánya, 14, 18; éppen Keckermann-nak Szenci Molnárhoz írt leveléből tudjuk, hogy Thüri Györggyel is közeli ismeretségben állt, SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, szerk. TOLNÁI Gábor, Bratislava, 1976, 57: „Thüri György úrról nagyon szeretném tudni, hogy él-e és hol, mint ahogyan a többi honfitársadról is, akik Heidelbergben velem együtt barátián éltek.”, vö. SZABÓ András, *Thüri György, a koszorús költő = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMETI Gábor, Pécs, 1996, 138.
4. KECKERMANN, B., *Systema logicae tribus libris...*, Francofurti, 1628, 5.: „Et ne sic quidem adhuc ad edendum venissem, si me singularis quaedam industria et incredibilis in Logicam ardor Ungarorum aliquot (quam ego nationem honoris causa nomino) ad limam et recognitionem operis excitasset. Cum enim biennio ad hinc plures aliquot eius gentis studiosi, ut aetate, ita iudicio maturi partim e patria sua, partim aliunde in Academiam nostram commigrassent, suamque mihi in Philosophiam et Logicam imprimis, singularem illam de qua ante dixi, cupiditatem, et indefestum studium ostenderent, iique adeo a me enixe flagitarent, ut universae huius disciplinae corpus suis tum praeceptis, tum explicationibus, atque exemplis adornatum privatis praelectionibus proponerem, (...) eius non exigua pars amicis meis Ungaris, qui sua in audiendo tum aviditate, tum constantia studium atque industriam meam excitarunt feretur accepta.”

érdeklődésünket. Munkáját ugyan latinul írta, tájékozódása azonban kiterjedt a modern nemzeti nyelveken megszólaló irodalmakra is. Ezekről így vélekedett: „Mivel pedig a retorika semmiképp sincs hozzákötve egy meghatározott nyelvhez, és a mesterség minden nyelven közös, még ha az iskolában leginkább a latin nyelvből veszik is a példákat, ezért minden nyelven kell beszédeket hallgatni: olaszul, franciául, németül, lengyelül. (...) Nagy tévedés volna, ha valaki azt gondolná, hogy a retorika a latinul beszélés művészete, amikor az a franciául, olaszul, németül, lengyelül és bármilyen más nyelven való beszélés művészete is. Semmi módon nincs a retorika a latin nyelvhez kötve, még kevésbé a göröghöz, és nem csak azért tanuljuk a retorikát, hogy latinul beszéljünk, hanem hogy az anyanyelvünkön is ékesszólóak legyünk. Mármost mivel a rétoroknak az iskolákban csak latin és görög példákat tanítanak így van, elmondom, mert ez a helyzet a tanítók valamilyen hibája folytán, akik vagy nem tudtak más nyelveken, vagy mert ők maguk is csak görög vagy latin nyelven tanulták a retorikát, valamiképp ezt ehhez a két nyelvhez kötötték. Mi ez ellen tesszük le a voksunkat.”⁵ Retorikatörténeti szakirodalmunkban még kidolgozatlan annak a kérdéskörnek a vizsgálata, mely a latin szabályok és az anyanyelvi művek egymáshoz való viszonyát elemzi. Keckermann retorikáinak a bemutatásával ehhez szeretném az első lépéseket megtenni.

5. „Cum autem Rhetorica nulla modo sit alligata ad ullam linguam, sed si ars omnium linguarum communis, etsi in schola exempla potissimum a lingua Latina petantur; idcirco omnium linguarum orationes audiendae sunt: Italicae, Gallicae, Germanicae, Polonicae. (...) Magnus error foret, si quis existimaret Rhetoricam esse artem Latine perorandi, cum sit ars etiam gallice, Germanice, Italice, Polonice etc. quacunq; alia lingua perorandi. Nullo modo adstricta est Rhetorica ad Linguam Latinam, multo minus ad Graecam, nec propterea tantum Rhetoricam discimus, ut Latine peroremus, sed ut etiam in materna nostra lingua eloquentes reddamur. Quod enim sola Latina et Graeca exempla Rhetoricis in scholis addantur, fit, ut dicam, quod res est, quadam culpa docentium, qui vel ignorant plures linguas, vel quia ipsi sola Latina et Graeca lingua Rhetoricam didicerunt, quodammodo eam ad has linguas adstringunt. Nos contra iudicamus.” (654-655.) Keckermann *Systema Rhetoricae* c. művéből több fejezet olvasható a *Retorikák a reneszánsz-reformáció korából*, szerk., vál., bev. tan., jegyz. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár, Források 6) szöveggyűjteményben.

(Az *amplifikáció alakzatai*) Az 1970-es években a retorika iránti érdeklődés és a retorikai kutatások fellendülése paradox módon ahhoz vezetett, hogy magát a retorikát, pontosabban, ahogyan nevezték, a régi retorikát kezdték lebecsülni, megvonva tőle a tudománynak kijáró jelleget. Az angol reneszánsz kiváló német kutatója, Plett akkori véleménye szerint a retorika rendszere a maga 2500 éves története folyamán szakadatlanul módosult, „elsődleges funkciója azonban mindvégig azonos maradt, vagyis az, hogy szövegeket állítson elő egy mesterség szabályai szerint. A retorika modern és tudományos felfogása nagyon különbözik ettől, mondhatnánk szinte ellentéte. A tudományos retorika elsődleges célja a szövegeknek nem az előállítása, hanem az elemzése.”⁶

Jurij Lotman pedig így fogalmazott: „A ’szövegalkotás tudománya’ versus a ’szövegmegértés tudománya’ összevetésben a retorikát úgy értelmezték, mint szabályok gyűjteményét, a szövegalkotás mechanizmusát. Innen a retorika ’technológiai’ és osztályozó jellege, valamint gyakorlati irányultsága. Ez utóbbi körülmény a retorika virágzása idején oda vezetett, hogy definícióinak rendszere egyre bonyolultabbá vált. Emellett a retorika a beszélőre, s nem a hallgatóra irányult: a szövegek alkotóinak tudós auditoriumára, s nem arra a befogadói közösségre, melynek ezeket a szövegeket hallgatnia kellett.”⁷

Ezek a dehonesztáló vélemények alkalmasint a humanista és reneszánsz retorikák felületes ismeretéből adódtak, pedig egy-egy monumentális terjedelmű retorikai összefoglalásnak sokszor már a címlapja is elárulja a vállalkozás célját. Az elemzésem tárgyát képező Keckermann 1606-ban megjelent *Systema Rhetoricae* című munkájának az alcíme a következő: *ebben kimerítően és módszeresen adatnak elő a mesterség szabályai és azokkal együtt az ékesszólás tanulásának a teljes elmélete is megtanítatik, úgy a leveleket és a familiaris beszélgetéseket, mint a szónoklatokat illetően, és megmutattatik a szónokok helyesen való olvasásának és magyarázásának, végül a szónoki közhelyek illő elrendezésének a módja.*⁸ Azt én sem vitatom, hogy ezeknek a tankönyveknek az egyik fontos célja az ékesszólás elsajátítása volt, ezt azonban úgy érték el a gondosan

6. Heinrich PLETT, *Retorika és stilsztika = Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*, szerk.: KANYO Zoltán, SIKLAKI István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 132-133.

7. Jurij LOTMAN, *A retorika*, Helikon, 1999/1-2, 90.

8. Lásd az 1. jegyzetpontban megadott latin címet.

megválogatott antik és kortárs auktorok szövegeinek imitálása segítségével, hogy az utánzást megelőzte a követendő művek *szövegszerű megalakotottságának* a tudatosítása, ami következett annak megmutatásából, hogy hogyan kell ezeket a munkákat helyesen olvasni és magyarázni (*modusque Oratores dextre legendi et resolvendi*).

A nemzetközi szakirodalom felfigyelt arra, hogy a 16. század protestáns iskoláiban a viszonylag vékony és száraz szabálygyűjtemények mellett olvastatni kellett a latin klasszikusokat, a Melanchthon utáni tankönyvek viszont a *definitiones* és *praecepta* mellett olvasmányokat is tartalmaztak, ezek eszménye a teoretizálás helyett a példákkal való tanítás volt.⁹

A magyar szakirodalom is felfigyelt már a retorika írásmagyarázó, pontosabban Szentírást magyarázó funkciójára, legutóbb is, és legtöbb alkalommal Imre Mihály értekezett erről, nemrégiben pedig Balázs Mihály tért ki erre a Kolozsváron megjelentetett könyvében.¹⁰ Ez a szemlélet persze késő antik eredetű, maga a Vulgata-fordító Szent Jeromos is úgy olvasta a *Zsoltárok könyvét*, hogy abban benne van „a mi Szimonidészünk, Pindaroszunk, Alkaioszunk, Horatiusunk és Catullusunk.”¹¹ Érdeemes volna e régi retorikák alapján tovább vizsgálni az olvasó szerepét, előadásunkban azonban most másfajta szempontból tárgyaljuk az irodalmi műveknek a befogadóra tett hatását.

Keckermann munkájában feltételezi a befogadó, szónoklatok előadása esetén a hallgató tevéleges részvételét, hiszen, amint kiderül a korszak retorikai irodalmából, a szerzői szándék még nem biztosítja önmagában a hallgató sikeres meggyőzését. A retorikának a Cicero által meghatározott hármas célja, a *docere, delectare* és a *movere* közül ezért lehangsúlyosabban az utóbbira, az *érzelmek felkeltésére* és a hallgató *megindítására* kell figyelünk. Erre leginkább a szónoki bővítés alakzatai szolgálnak.

9. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998 (Historia Litteraria 5) 31–32.
10. IMRE Mihály, *Antik-humanista és reformátori szemlélet szintézise Melanchthon retorikájában*, Credo, 1997/3–4, 29–37; Enyedi Györgynek a János-evangéliumhoz írt magyarázatát értelmezte hasonló felfogásban BALÁZS Mihály bevezetése: ÉNYEDI György *Válogatott művei*, Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 1997, 15: „Az antitrinitárius szellemű magyarázatok közül ez próbál először szembenézni a retorikai stíluszintek tanában megfogalmazott értelmezési hagyománnyal”.
11. Idézi Ernst Robert CURTIUS, *A retorika*, Pompeji, 1991/2, 112.

Keckermann szerint az „*amplificatio* a szónoki mesterség legfontosabb kútforrása, ami kiváltképp fontos ahhoz, hogy heves érzelmeket váltson ki a hallgatóban. Aki logikával foglalkozik, ha valóban járatos a logikában, nem bővít, hanem a dolgot egyszerűen fejezi ki, mert nyilvánvalóan az ésszerűsége és a tiszta észre van tekintettel, és arra vágyik, hogy pusztán csak a dolgot ismerje meg. De heves érzelmeket, amire a szónok kiváltképpen törekszik, pusztá magyarázattal és bizonyítással nem lehet hatásosan kelteni, hanem az egyszerű magyarázatoknál és bizonyításoknál bővebb előadásra van szükség.”¹²

Miközben a logika és a retorika különbözik egymástól, a retorikában fel kell használni a logika által kidolgozott módszereket. „A kiterjesztéshez leginkább használatos 1. a nemből, 2. az egyediből, 3. a ható okból, 4. a hatásból, 5. a kísérő körülményekből, 6. a részekből vett locusok. Közben más sincs kizárva, de ahogy mondtam, leginkább ezeket kell megjegyezni a *dilatatio* hasznosságához.”¹³ A nem (*genus*) kifejtéséből származó hatást alkalmazta például Cicero az Archias érdekében mondott beszédében, ahol a költő Archias műveltségét bemutatva tér ki a tudományokkal való foglalkozás közhelyére.

„Olykor különösen az előidéző és a végső okból vett bővítést alkalmazzuk a beszédben. Ha valaki Krisztus szenvedéseit akarja előadni, a szenvedésnek az előidéző okaiból veheti az *amplificatio*kat. Mert a szenvedés Krisztus lelkében keletkezett, amikor megtapasztalta azt a rettenetes isteni haragot, és belekóstolt abba az örökös büntetésbe, amit mi, bűnösök, megérdemlünk. De szenvedésének testi okai is voltak, mert kifáradott és megfeszült minden tagja, idege és ere, stb. Ugyanígy ha valaki a hatásával akarja érzékeltetni a kegyetlenséget, mert az adja vissza az emberek kétségbeejtő és felkavarodott érzéseit, ezt a hatást vagy előidéző

12. „*Amplificatio potissimum est Rhetoricae artis caput, pertinens praecipue ad movendos affectus in auditore. Logicus enim, quatenus Logicus est, non amplificat, sed rem simpliciter vel explicat, vel declarat; quia nempe ratio et mens pura quam Logicus respicit, nuda solum modo rem cognoscere cupit. Sed affectus quem respicit orator praecipue, non nuda explicatione aut probatione satis efficaciter commovetur, sed oportet eum rem ampliore reddere, quam redditur per explicationem et probationem.*” (67)
13. „*ad extendum maxime est accomodatus 1. locus a genere, 2. ab individuo, 3. a causa efficiente, 4. ab effectu, 5. ab accidentibus, 6. a partibus. Aliis interim locis non exclusis, sed his ut dixi, potissimum notandis ad dilatandi utilitatem.*” (7)

okot fogja bővíteni, mivel az istentelen embereknek sem Isten, sem ember nem tud semmi jót ígérni.”¹⁴

Rudolf Agricolától idézi: „Az amplifikálásnak az a legjobb módja, amikor azt a dolgot, amiről beszélünk, a részeire bontjuk és az egészet a részein keresztül mutatjuk be, a részt pedig az egyedi dolgok rendje és felosztás alapján, a fontos részeit a fontos részein keresztül, a lényegest a lényeges részein keresztül.” Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy Krisztust a leglángolóbb szeretettel kell szeretni, azzal érvel, hogy értünk, bűnösökért szenvedte el a legsúlyosabb szenvedést. Ezt az érvet bővíti Krisztus szenvedésének a felosztása a testi és lelki szenvedésről, amit így lehet mondani: Vajon ki az, aki nem a leglángolóbb szeretettel szereti őt, aki értünk lelkileg szenvedett, aki megtapasztalta az örök büntetést, aki kiállta az isteni haragnak az elviselhetetlen súlyát, aki testileg is szenvedett, elviselve esendőségét, a siránkozást, a könnyeket, a fáradalmakat, a virrasztást, az éhséget, a szomjúságot, a megvetést, a becsmérést, a véres verejtéket, a bilincseket, a köpdősést, az ökölcsapásokat, a megvevesszőzést, azt, hogy szentséges fejét töviskorona szaggatja, a kereszthordozást, azt, hogy kezét, lábát szegekkel verték át, azt, hogy minden idegszála és ízülete a fájdalomtól megfeszült és kifordult, a gúnyos megjegyzéseket, miközben haldokolt, végül kereszthalálát az átkozódások közepette. Más példát vehetünk Gregoriusnak a hét Makkabeus-fivérrel szóló beszédéből, akiknek az édesanyját azért dicséri, mert különösen erős lelkű volt, amiről biznyságot is tett, amikor végignézte fiainak szigorú megbüntetését. Ezt a dicsőítő argumentumot bővíti a büntetésnek a részeivel, így: „Ennek az anyának az állhatatosságát nem lehetett semmivel megingatni és megtörni. Nem törték meg a kínzóeszközök, amivel végtagjait törték, sem az előhozott kerekek, sem az éles vaskörmök, sem a dühös vadállatok, sem a kihegyezett kardok, sem a forró fazekak, sem a lángra kapott olaj, sem a ke-

14. „Ut, si quis explicet thema de Passione Christi, poterit amplificationes ducere ex causis efficientibus istius Passionis; quod nempe passio in anima Christi orta sit, ex intuitu, horrendae irae divinae et gustu quodam aeternarum poenarum, quos peccatis nostris meriti eramus. Respectu vero corporis, passio orta sit ex distractione et distentione omnium membrorum, nervorum, venarum et arteriarum, etc. Sic si quis velit explicare impietatem a proprio effectu; nempe quod reddat hominum conscientias afflictas et turbatas, dilatabit hunc effectum vel causam efficientem: quia nempe impii nihil boni sibi possunt polliceri, neque de Deo, neque de hominibus.”(72)

gyetlen csatlósok, sem az embertelen hóhérok, sem a testrészek feldarabolása, sem a szétmarcangolt hús, sem a patakzó vér.”¹⁵

Erasmus *Adagiorum Chiliades* (1508) művének megjelenése után szinte önállósodott a közmondásokkal, szólásokkal foglalkozó tudományág, a paroemiológia, aminek a jelentőségét az adta, hogy mind a régi profán íróknál, mind az Ó- és Újszövetségben nagy számban fordulnak elő ezek a retorikailag megformált gyöngyszemek. A korszak rétorai nem győzik méltatni ezeket, hiszen Baranyai Decsi János szerint is „bennük különösen érvényesül a szavak és a dolgok bősége, mert azokban, mint a tudományokkal zsúfolt könyvesboltban, elsősorban a költészet és a szónoklás művészetének minden díszítményét a legékesebben feltalálhatod.” A magyar irodalomtörténet számára is ismert Sebastian Frank pedig azért méltatja a paroemiát, mert „kicsinységük ellenére is magukban hordják a sokkal több kibontásának és értelmezésének lehetőségét”, és „mert ez két-három szóval egész prédikációra valót foglal magába, amihez igazán hosszan kel-

15. „Optimus amplificandi modus est, cum rem de qua dicimus in partes spargimus, atque ita genus diducimus per suas species, speciem per ordines et classes individuorum; totum essentiale per suas partes suas essentialia, integrale per partes suas integrales. E. g. si quis probare velit, *Christum ardentissime amore complectendum esse*, inde ducto argumento, quia pro nostris peccatis gravissimam passionem sustinuerit. Amplificabit istud argumentum divisione passionis Christi, in passionem animae et corporis, atque ita dicit: *Ecquis non ardentissimo amore complectatur eum, qui pro nobis passus est in anima sua, horribiles cruciatus, tentationes et gustum aeternarum poenarum; qui onus irae divinae intolerabile sustinuit, qui in corpore suo toleravit plurimas infirmitates, eiulatum, lacrymas, defatigationes, vigiliás, famem, sitim, contemptum, ignominias, sudorem sanguineum, vincula, consputationes, colaphos, virgas, lacerationem sanctissimi capitis per coronam spineam, baiulationem crucis, transfixionem clavorum per manus ac pedes omnium nervorum et artuum, saevissimam distractionem et distorsionem, sarcasmos acerbissimos in ipso agone, mortem denique plenam cruciatuum, plenam maledictionis. Aliud exemplum sumamus ex oratione quadam Gregorii de septem fratribus Maccabaeis, quorum matrem laudat a singulari animi robore, quod ostendit in gravissimo supplicio filiorum suorum septem, cuius spectatrix fuit. Atque hoc argumentum laudis amplificat per partes istius supplicii, hoc modo: *Matris istius constantiam nihil emollire, nihil flectere potuit. Non instrumenta luxandis artubus accomodata, non rotae propositae, non ferrearum ungulatum acies, non furentes bestiae, non enses, qui acuebantur, non ferventes ollae, non spumans ad flammam oleum, non urgentes saevissimi satellites, non crudelissimae carnifices, non membra quae discerpebantur, non dilaniatae carnes, non diffuentes sanguine rivi.*” (75–76)*

lene beszélni, sok ezernyi szó és ívnyi papiros sem lenne elég”.¹⁶ Nem meglepő tehát, hogy Keckermann is így nyilatkozik a hasonlatról: „Ez az eszköz minden szónoknak, de különösen az egyházi szónoknak nagyon hasznos, mivel a Szentírásban gyakoriak az ilyen hasonlatok. Így a hasonlatok segítségével a szónok képes lesz a szentbeszéd nagy részét szenvedélyesen és szépen előadni, mert ezeket az isteni Ige is megtámogatja. Például, amikor Krisztus magát a jó pásztorhoz vagy a szőlőtőkéhez, vagy Isten szavát a búzaszemhez hasonlítja. Így tesz Dávid is a 7. és a 119. zsoltárban.”: „Szabadíts meg az üldözőimtől és ments meg engem, hogy szét ne tépjenek, mint az oroszlán, szét ne szaggassanak menthetetlenül.” (Zsolt. 7,3)¹⁷

Ezekben a példákban egyaránt kiemelhető az érzékletességre, képszerűségre való törekvés, de egyben a rejtettség, elfedtettség mozzanata is. A jelképszerűség és utalósság nem a beszéd díszítésének szolgálatában áll, hanem „uralkodó gondolatalkatként jelentkezik, mely nélkül nem artikulálódhatnának nyelvilag a transzcendentális és rejtett értelmű metafizikai tartalmak, melyeknek közvetítésére hivatottak.”¹⁸ Szent Ágoston, akinek a *De doctrina Christiana* című munkájából Keckermann is gyakorta idéz, azt írja, hogy a lélek Isten iránti szeretetének „a táplálásához és élesztéséhez tartozzék hozzá valamilyen módon mindaz, ami képes értelemben (*figurate*) táruul élénk, hogy mint valamilyen súly felfelé vagy befelé irányítson bennünket lelki nyugalmunk elnyeréséhez. Ezek ugyanis jobban keltik fel és élesztik szeretetünket, mintha a dolgok pőrén és a szent titkok hasonlatainak segítségével nélkül táruulnának élénk.” Szent Ágoston másutt egész fejezetet szentelt a kérdésnek (*Miért hasznos a Szentírás trópusokban és alakzatokban mutatkozó homályossága*), ahol külön hangsúlyozza annak a

16. Idézi IMRE Mihály, *A retorikai műveltség szerepe Szenci Molnár Albert szótárszerzői munkásságában. = Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Debrecen, 1998. (Studia Litteraria XXXVI), 66, 71.

17. „Valde prodest hoc artificium diducendae similitudinibus omnibus oratoribus, praesertim autem Ecclesiasticis, quia in scriptura frequentes fiunt similia comparationes; ita ut saepe magnam concionis partem possit concionator pathetice, et cum magna gratia consumere in similitudinibus, quas verbum divinum suppeditat, ita diducendis. E. g. cum Christus se comparat bono pastori; item, cum se comparat viti; cum verbum Dei comparat semini. Sic quando David Psalm. 7. et 119.” (79) – A magyar irodalomtörténetben is megfogalmazódott természetesen az az elv, mely a hasonlatban nem csupán a dekoratív-díszítő jelleget veszti észre, hanem szerepet szán neki „az adott vershangulat kifejezésében”. KOMLOVSZKY Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Bp., 1992, 26.

18. THOMKA Beáta, *A kinyilatkoztatás alakzatai. = Uő., Attetsző könyvtár*, Pécs, 1993, 11.

fokozott figyelmet és elmélyülést igénylő tevékenységnek a fontosságát, amelyet a bibliai nyelv és szemantika megfejtése igényel.¹⁹

A hosszabb amplifikálás lehet leírás (*descriptio*), finomítás (*politio*) és *hypotyposis*. „*Hypotyposis*ról beszélünk, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert érettünk vállat szörnyű kereszthalált, ezt az érvet úgy kell hosszasan dilatalni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus: 'Nézd a kereszten függő Krisztus sebeit, a haldokló Krisztus vérét, a megváltó Krisztus jutalmát, a feltámadó Krisztus sebhelyeit. A feje lehanyatlík, hogy megcsókolják, a szíve megnyílik, hogy szeressék, a kezeit ölelésre tárja. Az egész test a megváltást példázza: meg kell ezt fontolni, és vizsgál meg a szíved mérlegén, hogy egészen a szívedbe zárjad őt, akit érett szegeztek a keresztfára.'”²⁰

Keckermann mindkét művében kapcsolatba hozza egymással az érzelmek felkeltését és a *hypotyposis*-t, amit *descriptio graphica*-nak is nevez.²¹ Egy másik helyen pedig hozzát teszi: „A görögök ezt *energeiának*, azaz *evidentiának* is nevezik.” A múltbéli események tehát bizonyos értelemben a hallgatóság szeme előtt jelennek meg, mintha ők is résztvevői lennének a megjelenített jelenetnek.²² Ahogy az Egyházi retorika elején hatásosan megjegyzi: „Az érzelmeket két dolog, a nagyszerűség és a megjelenítés kelti.”²³

19. Idézi THOMKA, *i. m.*, 14–15.

20. „*Hypotyposis idem est, ac si dicas pictura alicuius rei gestae et eius latior diductio. E. g. si quis probet Christum summo amore complectendum esse, quia pro nobis horribiles cruciatus sustinuerit, poterit latius hoc argumentum dilatare, depingendo istam Christi passionem, sicut alicubi facit Augustinus, cum ita inquit: 'Inspice vulnera pendentis Christi, sanguinem morientis, precium redimentis, cicatrices resurgentis: caput habet inclanatum ad osculandum, cor apertum ad diligendum, manus extendas ad amplectendum, totum corpus expositum ad redimendum: haec quanta sint, cogita, haec in statera cordis tui perpende, ut totus sibi figuratur in corde, qui pro te fixus fuit in cruce.'* (85–86)

21. *Eccl.* 62.

22. Vö. KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai = Az irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 138–139. : „A hüpotiposzis nem monologikus, valakihez, egy másik személyhez szól, aki bennünket, olvasó-nézőket helyettesít, s akinek érzelmi reakciói megelőzik a mieinket; ez a személy a keresztfeszítést ábrázoló festmények szélén látható szentekhez vagy apostolokhoz hasonlítható, akik kézmozdulataikkal a hívőket az isteni titok értelméről való elmélkedésre buzdítják. A megszólított érzelmi reakcióinak intenzitásáért a deiktikus szavak és a megfelelő igealakok felelősek, amelyek az ábrázolt eseményt a jelenbe helyezik át. A *deixis*-nek egyébként kettős funkciója van: aktualizál és vizuális illúziót kelt.”

23. „*Moventur affectus duplici ratione: magnitudine et praesentia.*” (6)

Deborah Shuger alapján az alábbiakban lehet összefoglalni azt a problémát, amit a hypotyposis ilyen kiemelése mutat: A Keckermanntól idézett formula protestánsoknál, pl. Alstednél, és katolikusoknál, pl. Carboneál és Granatensinél is regisztrálható. Úgy tűnik, hogy a *magnitudo* és *praesentia* összekapcsolása összefüggésbe hozható az arisztotelianus episztemológia központi előfeltevésével: eszerint fordított kapcsolat van a tárgy nagyszerűsége, és az erről való tudásunk pontossága között. Amiben van *magnitudo*, az híján van a *praesentiának*, és ugyanez fordítva is igaz. Ez az ősi dilemma Szent Tamáson keresztül került be a keresztény gondolkodásba, ahol az Incarnatioval és a szentségekkel került összefüggésbe. A megtestesülés és a szentségek ekvivalenciája a retorikai elméletben a látható test szavakban való megjelenítése, azaz metaforája, hypotyposis.²⁴ Így ez a megjelenítő leírás a dolgokat nem csak leírja, hanem lefesti, s aki ezt meghallgatja, az sem csak hallja, hanem látja is ezeket. Ennélfogva az egyházi retorikák arra utasítják a szónokot, hogy éljen a megjelenítő leírásokkal, ami nem más, mint a *magnitudónak* és a *praesentiának* az összekapcsolása a retorikában.

A hypotyposis szinte dramatizálja az írott szöveget. Keckermann is azt tanácsolja az egyházi szónoknak, hogy a személyek érzéseit úgy mozgassa meg, mintha színházban lennének.²⁵

A szónoknak Krisztust kell megszólítania, dialógust kell alkalmaznia, megszemélyesítésekkel kell élnie mindez arra szolgál, hogy vizuálissá tegye a természetfölöttit, amit leginkább a katolikus prédikációkban találhatunk. Az *amplificatio* egyházi retorikájában a *movere*, *Systemájában* a *delectare* igényeit szolgálta elsősorban.

Bár köztudomású a retorika interkonfesszionális jellege, mégis meglepő, hogy Keckermann számtalanszor hivatkozik katolikus szerzőkre. *Ecclesiasticájában* Ludovicus Granatensis, Augustinus Valerius veronai püspök²⁶, és Didacus Stella, *Systemájában* pedig Rapicius Jovita²⁷ olasz szerzetes neve fordul elő.

24. Deborah SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance Rhenaisance Rhetoric*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1993, 134–138.

25. „Hoc enim quia personas velut in theatrum adducit sensibus atque affectibus hominum movendis est peropportunum.” (61)

26. Az előbbi *Rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione concionandi libri sex*, az utóbbi *De rhetorica ecclesiastica ad clericos* c. munkáját, melyet egybekötve is forgalomba hoztak, ismerteti BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8) 41–44.

27. Olaszosan Giovita Rapizza (1476-1553), főműve: *De numero oratorio* (1554).

Keckermann-nak ez az *amplificatio* kultusza, amit egyes kutatók a barokk, mások a manierizmus eszményeivel hoznak összefüggésbe, nem pusztán stilisztikai kérdés. Ő maga is érinti az *asiaticus* és *lakónikus* stílus problémáit, miközben önmagát részben a mindenkire kötelező szerénység miatt a két stílusfajta közé eső *atticista* stílusba sorolja.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy *amplificatio*-tanát az *inventio*, és nem az *elocutio*, azaz stilisztika részben tárgyalta, így retorikai rendszerében mélyebben megalapozza. A nyelvi és tárgyi bővítések tehát magának a beszédnek az anyagát jelentik, így az alakzatok és a szóképek nem csupán „esztétikailag, ékítményként értendők (...)”. Ellenkezőleg: a trópus a nyelvnek nem származtatott, marginális vagy torzult formája, hanem a par excellence nyelvi paradigma.²⁸

Jellemző a különbség, ha pl. Nógrádi Mátyásnak a Szent Pál-levél magyarázatával vetjük össze Keckermann beszédvázlat-gyűjteményét. Nógrádinál előfordul, hogy „csak a tanulságot határozza meg, az azt alátámasztó érvek és hasznok kifejtését az igehirdető végezze saját belátása szerint. Leggyakrabban a terjesztés módját bizza a prédikátorra, 'amplifica, amplificetur, amplificabis' és hasonló fordulatokkal.”²⁹ Keckermann éppen ellenkezőleg jár el: IX. hypotyposisában, beszédvázlatában pl. a Szent Bertalan-éj leírását adja (31–36.) Honnan adódik az *amplificatio*? „Megborzad a lelkem, hallgatóim, nem tudom, mit mondjak előbb, mit később, és bizony senki sem tudja pontosan előadni, hogy milyen volt a legyilkoltak kiáltozása, milyen a haldoklók jajveszékélése, milyen az asszonyok sírása; az ablakokból, a tetőről, a falakról fejfelé hullanak a leányok, az öregeket előrangatják fekhelyeikről. Olyan nagy volt az a mészárlás, hogy Európa legnagyobb városában egyetlen utca sem akadt, ami ne úszott volna a vérben, és nem akadt egyetlen olyan járókelő sem, aki nem vérezte be a lábát és lábbelijét. Végül amplifikálja az a nagyszámú ember, akiket legyilkoltak: köztük volt a jeles férfiú, Petrus

28. Paul DE MAN, *A trópusok retorikája (Nietzsche)*, Helikon, 1994/1–2, 37. Maga Keckermann is megkülönbözteti az elokúciós alakzatokat azoktól, amelyek nem az *elocutio* tanára tartoznak, például: *Systema*: „Ad dilationem ex oppositis pertinet illa figura, quam Rhetores vocant prolepsin, non quidem quatenus est figura, aut quatenus ornat orationem, sic enim pertinet ad doctrinam elocutionis, sed quatenus in se continet locum oppositorum, et quatenus in se complectitur tacitam quandam objectionem, quam orator sibi ipsi movet, etiamsi a nullo alio movetur.” (82)

29. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, 1998, 213.

Ramus, akit gladiatori kegyetlenséggel rángattak ki kicsiny szobájából, ahol lakott, először minden pénzét elszedték, majd miután megsebesítették, az ablakon kidobták, és a testét egy csapat oktanak iskolás hurcolta végig a város terein, miközben botokkal ütlegelték.”³⁰

A *hypotyosis*ról szólva is megerősíthető tehát, hogy „minden vallásos beszéd rászorul figurák és trópusok használatára: az, amire a hit munkája irányul, távol van, ily módon csak retorizálással tehető jelenvalóvá.” A nyelvi bővítés (*amplificatio*) alakzatai egyházi és világi megnyilatkozások befogadói esetében különösen alkalmasak arra, hogy mozgásba hozzák a lelkeket.³¹

E helyütt bizonyára megér egy kis kitérőt, hogy megvizsgáljuk, milyen viszonyt tételez föl Keckermann a *res* és a *verba*, azaz a dolgok és az őket jelentő szavak között. Részben módosítva vette át Sturm keresztény humanista rendszeréből azt az elgondolást, mely a dialektikának és a retorikának a legszorosabb egységét tételezte fel: a teremtett világ (*copia rerum*) a retorikai képzés által kialakított erény, a *copia verborum* által ismerhető meg, a megismerés és kifejezés között tehát az egységet hirdette.

„Minden beszéd terjedelmessé tehető, egyrészt szavakkal, másrészt dolgokkal írja Keckermann. Jóllehet a szavak bőséget és kiterjesztését a retorikában később tanítják, nyilvánvaló az *elocutio* tudományában, hogy a szavaknak és a dolgoknak a bősége a gyakorlatban összekapcsolódik. A maga helyén meg fogunk tanítani bizonyos szabályokat a szavak beszédbeli bőségéről. Itt mégis arra figyelmeztetnek, hogy kicsi és csekély a szavak bőségére való gond, igen nagy és lényeges azonban a szónok

30. „Horrescit mihi animus, Auditores, nescio, quid primo, quid postremo dicam: et sane nunquam vobis quisquam satis dixerit, quantus ibi fuerit mactatorum clamor, quantus morientium eiulatus, quantos mulierum ploratus: de fenestris, de tectis, de muris praecipites cadunt faeminae iuvenes, senes rapiuntur e lectis, tanta haec fuit laniena, ut nulla in urbe totius Europae maxima, non inveniretur platea, quae non flueret copiosissimo sanguine: nemo etiam ambulantium inveniretur, qui calceos et pedes sanguine non tinxisset. Denique amplificetur a praecipuis nonnullis partibus sive individuis eorum qui caesi sunt, inter quos fuit Clariss. vir Petrus Ramus qui a lanistis in cellulam, in qua habitabat, pertractus, depensa primum pecunia omni, aliquot acceptis vulneribus de fenestra praecipitatur, et corpus eius ab insanientibus nonnullis scholasticis per urbem plateas tractum scuticis et virgis caeditur.”

31. OLAH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés Bornemissza Péter gyülekezeti énekhasználatában*, Doktori (PhD) értekezés tézisei, Debrecen, 1998, 9.

gondja a szavak bőségére, azaz a bizonyító, magyarázó, bővítő argumentumoknak a bőségére. Mert ez a három dolog van minden beszédben, nem több. A dolgok bőségét követi a szavak bősége. Mert ahogy maguk a szavak és azok jelentése, úgy a szavak bősége is leginkább a dolgoktól függ és a dolgokból származik.”³²

A sturmi egység fölborulni látszik, és a szavak által jelölt dolgokra helyeződik a hangsúly. Jellegzetesen platónikus vonása ez a 16–17. század fordulóján az irodalomelméleti gondolkodásnak. Ahogyan többen is megfogalmazzák, a szó csak árnyéka a dolgoknak.

Erasmus *Ecclesiasteséből* vett példával: „Számos példája van annak, hogyan hatódott meg a római nép, nem beszédben leírt képtől, hanem magától a dologtól, amit a szemük elé tettek. Ugyanis Antonius, miután temetési beszédében a nép előtt Caesart dicsérte és tetteit tehetségéhez mérten szavakba foglalta, végül a halálra sebzett Caesar vértől szennyes díszköpenyét vette elő: Milyen kegyetlenül ölték meg ezt a férfit az összeesküvők. A beszédet egykedvűen hallgatta a tömeg, de mikor meglátták Caesar köpenyét, annyira felzúgtak, hogy a jelen lévő összeesküvőknek menekülniük kellett, nehogy széttépjék őket. Ilyen nagy ereje lehet egy kéznél lévő tárgynak, de ha az nincs ott, akkor annak képét kell a retorika szabályai szerint kifejezően lefesteni.”³³ A latin szövegben

32. „Caeterum omnis oratio ampla redditur, tum verbis, tum rebus. Etsi autem copia atque extensio verborum posteriori loco in Rhetoricis tradatur, nempe in doctrina elocutionis, tamen in ipso usu copia verborum et rerum coniunguntur: et traduntur quidem suo loco praecepta quaedam de copia verborum in oratione. Hoc loco tamen illud moneo, parvam et exiguam illam esse curam de copia verborum, maximam autem et potissimam oratoris curam esse de cura rerum, id est, argumentorum probantium, explicantium et amplificantium; haec enim triplices res sunt in omni oratione, non plures. Quam copiam rerum sequetur copia verborum. Ut enim verba ipsa et eorum significatio, ita quoque verborum copia a rebus potissimum pendet et ex rebus nascitur.” (69)

33. „Ubi exempla multa adducit, atque inter alia addit, quomodo admirabiliter commotus sit populus Romanus per imaginem non oratione expressam, sed re ipsa et in medio ob oculos positam. Antonius enim cum oratione funebri Iul. Caesarem laudasset apud populum, eiusque praeclara gesta, quantum potuit, verbis extulisset, tandem extulit Chlamyden Caesaris multis vulneribus perfusam, multoque sanguine contaminatam: En, inquit, qualem, virum, quam crudeliter trucidarunt coniurati. Orationem sat aequo animo audiebat multitudo, sed conspecto Caesaris pallio, tantus exortus est tumultus, ut coniuratis, qui aderant, fuerit profugiendum ne discernerentur. Tanta nimirum potest rei praesentia, aut, si res non adsit, evidens rei imago per artem Rhetoricam depicta.” (86–87)

az *imago depicta* kifejezés szerepel, a vizuális megjelenítésben tehát maga a *res* tesz érzékelhető hatást a hallgatóra. Az Erasmus idézte példára éppúgy igaz megállapítás, mint Shakespeare *Julius Caesar*jára, amelyben megtalálhatjuk ezt az eseményt, hogy az ehhez hasonló fogásoknak a célja „úgy bemutatni a jelenetet, mintha az a szemünk előtt játszódna le. Quintilianus jegyzi meg, hogy ilyen hatáskeltés nélkül a páthosra appelláló felszólításokat nem lehet meggyőzően kifejezni. Antonius nagy mértékben kihasználja a holttestnek, azaz a vérnek, a sebeknek, a véres köpenynek a „jelenlétét” (...), ugyanis ezek szemmel látható, kézzelfogható dolgok.”³⁴

Az amplificationak a négy haszna tehát Keckermann rendszerében:

1. A kitűzött dolgok megértésében leköti a hallgató figyelmét;
2. világosságot hoz az előadásba és a bizonyításba;
3. hozzásegít az érzelmek felkeltéséhez, amikor megmutatja, hogy mennyire nagy, súlyos és nehéz dologról van szó;
4. erősíti a hallgató memóriáját, mivel nagy benyomást tesz rá, egyszerűs mind gyönyörködtet, és kellemes benyomást tesz rá.³⁵

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy az amplifikációnak is fontos szerepe van a szöveg teremtette olvasó létrehozásában. A műben felsorakoztatott különböző látványok alakítják azokat a tapasztalatokat, amelyek meghatározzák a szöveg befogadóját is, ezeknek a képi elemeknek azonban a nyelv segít láthatóvá válni.

Keckermann a *Systemán* kívül is kifejtette, hogy mit tekint ideális elemzésnek. Az elemzett szövegrész grammatikai és retorikai jellemzőire irányítva a figyelmet e nyelvi szintek erősítenek meg egy olyan jelentést, amelyet egy adott helyen és adott időben elhangzó beszéd hatásának lehet tekinteni. Cicero Marcellus érdekében elmondott beszédének részlete alapján (I. fej. 3-

34. Don J. KRAEMER, Jr., „*Alas, thou hast misconstrued every thing*”: *Amplifying Words and Things in Julius Caesar, Rhetorica*, 1991/2, 173.

35. *Systema*: „Nam primo amplificatio detinet auditoris cogitationem in consideratione propositarum rerum, ita ut uno argumento non satis expendit id quod dicitur, expendat secundo vel tertio, atque adeo non possit ita fáciie vagati cogitationibus suis, sed in proposito immorari tam diu, donec illud plene sit consecutus. 2. Amplificatio lumen infert explicationi et probationi, ut nempe tanto illustrius possint intellegi ea argumenta; quae alias breviter ad thematis explicationem vel probationem adducuntur. 3. Amplificatio facit ad movendos affectus, dum scilicet ostendit, quam magna, quam gravis, quam ardua, quam necessaria res sit, de qua in oratione tractatur. Denique et memoriam auditoris vehementer iuvat, dum firmiter et urgeter ei imprimit, simulque delectat et suaviter afficit auditorem animum.” (67–68)

4) például az *anaphora* alakzatához fűzött megjegyzések érdekesek: ötször ismétlődik itt az *aut* kötőszó, ez már annyira szapora ismétlés, hogy már-már *exaggeratio*hoz, azaz az érzelmek felkeltéséhez vezet. Ezt a *halmozást* Keckermann már nem díszítő alakzatnak, hanem a *retorikai inventio* részének tekinti. Más helyről is lehet idézni, hogy például a *prolepsis*, azaz *előre említést, az ellenfél érveinek a kifogását* hol az *inventio*, hol az *elocutio* alakzatai között említi. Kérdésként merül fel, hogy mennyire tekinthetjük rögzítettnek és állandónak, illetve, hogy egyáltalán hogyan ismerjük fel alakzatként ezeket. Ha elfogadjuk, hogy a szövegben az olvasás folyamatában az olvasó hozza létre az alakzatokat természetesen kulturális kódok, azaz elsajátított előzetes ismeretei révén, úgy sejtem, a reneszánsz és humanista retorikák tanulmányozása is gyümölcsöző lehet, mert helyenként Keckermann véleménye sem áll ettől a nézettől távol. Ennek a kérdésnek a kifejtése azonban a korabeli retorikák szövegelemző eljárásainak alaposabb megfigyelését, és ezen eljárásoknak a régi irodalmi szövegeken való kipróbálását igényli, ami egy kövérkező munka része lehet majd.

The Forms of Amplification in Keckermann's Rhetoric

The summaries and textbooks by Professor Bartolomaeus Keckermann (1572-1609) of Heidelberg and Gdansk were read and used extensively during the first half of the 17th century in Hungary.

What raises the significance of his main work is that Keckermann emphasises the importance of the education on rhetoric not only in Latin, but also in contemporary vernaculars. In my essay I intend to describe Keckermann's basic principles of rhetoric based on studying mainly the amplificatio part of his main work titled Systema Rhetoricae. It is important that he assigns function to the different forms of amplification (descriptio, politico, hypotyposis, etc.) not only in ornamenting the language, but with shorter proverbs, similes, as well as with other forms and tropes he also makes those forms of amplification the bases of meaning. The forms of amplification are discussed by Keckermann not in the elocutio, but in the inventio part.

This trend in the rhetoric of the Early Modern Ages, thus, can be associated with the methods of modern (post modern) textology.

Those involved in literary studies in Hungary have not written extensively about the interconfessional aspect of rhetoric in the 17-18th century so far. (Eg. The hypotyposis of Christ's suffers can equally be found in Catholic and Protestant prayers.) This form is used to demonstrate the events performed for the audience. The more important and simpler the thing the speaker wants to utter, the more he has to rely on the different forms of amplification, the presentation by language (presence).